Tanzimat Döneminden İtibaren Osmanlı Devletinde Sanayileşme Faaliyetleri

Industrialization Activities In The Ottoman Empire After The Tanzimat Reform Era

Muhammet ŞAHİN

Öz

Osmanlı Devleti'nde Sanayi Devrimi öncesinde ekonomi, tarım, hayvancılık, el tezgâhlarında yapılan üretim ve ticarete dayanıyordu. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı yöneticilerinin batılılaşma hareketleri çerçevesinde Avrupa'daki gibi fabrika üretimine dayanan bir sanayi politikası benimsediler. Bunun sonucu olarak sanayileşme faaliyetlerini yürütmek üzere sanayi komisyonları kurma, şirketleşme, uluslararası fuarlara katılma, fuar açma, sanayi mektepleri açma, ulaşım ağını geliştirmek için demiryolu yapma gibi geniş çaplı bir gayret içine girdiler. Fakat kapitülasyonlar, sermaye birikiminin bulunmaması, eğitimli insan gücünün azlığı gibi sebeplerle sanayileşmede istenilen sonuçlar elde edilemedi.

Tanzimat'tan önce çoğu askerin ihtiyacını karşılamak üzere birtakım fabrikalar kuruldu. 1870'den sonra özel sektörün girişimi ile fabrikaların sayısı arttı ve şirketler kuruldu.1863 yılında sergiler açıp sanayii teşvik etmek, esnaf şirketleri kurmak ve sanayi okulları açmak üzere Islah-ı Sanayi komisyonu kuruldu. Yeni kurulan fabrikalarda çalışmak üzere Avrupa'dan teknik elemanlar ve yöneticiler getirildi. Yabancı uzmanlar vasıtasıyla bilgi transferi sağlanmaya çalışıldı. XIX. yüzyıl boyunca tarım, imalat ve hizmet sektöründe önemli gelişmeler oldu, fakat Osmanlı sanayisi Avrupa ile rekabet etmekten hala çok uzaktı.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Sanayi Devrimi, Şirket, Fabrika, Ekonomi*

Abstract

The economy in the Ottoman Empire before the industrial revolution depended on the production and trade in farming, livestock, and handcrafts. Starting from the 19th century, leaders of the Ottoman Empire embraced an industrial policy based on factory production as in Europe within the westernization movement. As a result, they engaged in an extensive effort such as forming industrial commissions, corporatization, attending international fairs, opening fairs, opening children's homes, and building railways to improve transportation networks. However, due to capitulations, lack of capital stock, and lack of qualified work force, the desired results could not be achieved in industrialization.

Several factories were built to provide for the needs of most soldiers before the Tanzimat reforms. The number of factories increased and companies were opened after 1870 with the ventures of private sector. To incentivize industry, establish crafts companies, and to open industrial schools, the Commission for Industrial Improvement was founded in 1863. Technical workers and managers were brought from Europe to work in the newly established factories. Through foreign experts, information transfer was done. There were important developments in farming production, and service sectors during the 19th century, however, the Ottoman Industry was far from competing with Europe.

Key Words: *Ottoman Empire, Industrial Revolution, Company, Factory, Economy*

Makale Geliş Tarihi: 01.06.2018. Makale Kabul Tarihi: 01.01.2019.

* Dr. Öğretim Üyesi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, E-posta: msahin@gazi.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-4671-6973

Giriş

Sanayi Devriminden önce Osmanlı ekonomisi esas itibariyle tarıma ve küçük ölçekli imalat ve ticaret sektörlerine dayalıydı. Elbette bu ölçekteki bir devlet için sözü edilen küçük "atölye sanayii" büyüyen ve değişen dünya düzeninde yeterli değildi. Yönetim durumun farkında olmasına rağmen sistemde yaşanan bazı aksaklıklar, tarımdaki düzensizlikler, savaşlardaki başarısızlıklar ve ardı ardına gelen toprak kayıpları sonucu zaten kendisine dahi yetemeyen Osmanlı ekonomisini, yok olma ya da başka bir deyişle dışa bağımlı duruma getirdi.

Sanayileşme noktasında Osmanlı üretim sektörü Batı ile rekabetten uzak kalmıştır. Yaşanan bu durum karşısında Osmanlı yöneticileri XIX. yüzyıldan itibaren, Avrupa'dakine benzer bir sanayi politikası benimsemeye karar verdiler. Fakat finansman sıkıntıları, fiziki ve beşerî sermaye birikiminin yetersizliği, kapitülasyonlar, gayr-ı müslim sermayesinin milli menfaatleri dikkate almaması, sanayi havzasının belli bölgelerde yoğunlaşması, hâkim iktisadi zihniyetin tutuculuğu ve sömürgeci devletlerin bu gayretleri engelleme çabası, sanayi politikalarının yeterince başarılı olamamasına sebep olmuştur.

Batı tarzı bir yerli sanayii kurmak ve geliştirmek bir anlamda sanayi politikalarını yürütmek üzere şirketleşme, sanayi komisyonu kurma, uluslararası fuarlar açma ve katılma, sanayi mektepleri açma, esnaf şirketleri kurma ve demiryolları başta olmak üzere altyapı yatırımlarını hızlandırma gibi pek çok sanayi politikası aracı harekete geçirilmiştir.

Sanayi Devriminin gerçekleştiği dönemde Osmanlı Devleti üç kıtada önemli hükümranlık iddiası olan çok büyük bir devlet idi. Her bakımdan olduğu gibi, iktisadi alanda da hem içeriden hem de dışarıdan çok farklı dinamiklerin etkisi atında idi. Dolayısıyla, bu kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren bir devletin çevresinde ortaya çıkan hele Sanayi Devrimi gibi hadiselerden etkilenmemesi mümkün değildi. Çünkü bu yeni üretim tarzı dünyada o ana kadar geçerli olan rekabet gücü dinamiklerini temelinden değiştiriyordu. Kaldı ki bu değişiklik, kendi teorik altyapısını (klasik iktisat) da oluşturarak iktisadi olanın da ötesine taşan yeni bir dünya düzeni inşa ediyordu[1].

Osmanlı'nın üretime ilişkin yüzyıllar boyunca geçerli olmuş, olan genel ekonomi politikası "devlete ve kent nüfusuna, özellikle İstanbul halkına ucuz, kaliteli ve bol miktarda mal arzı[2]" şeklinde ifade edilebilirdi. Bu doğrultuda uygulanan politikalar basitçe; bir bölgede üretimin asgari olarak köy ve kasabalarda yaşayanlara yetecek kadar, fazlasının ise kentlerde yaşayanların ihtiyaçlarını karşılayacak kadar olmasına ve bu mal akışının etkili bir şekilde

1 Ekrem Erdem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 48, Temmuz-Aralık 2016, s.17.

2 Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.21.

sağlanmasına öncelik vermişti. Osmanlı'nın loncalarla yakın bir iş birliği içerisinde ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere ve bunlara bağlı imalat sistemine dayalı ekonomik sistemi yüzyıllar boyu önemli çıktılar sağladığından batı tipi sanayileşme uzun süre devletin gündemine girmemişti[3].

a. Dünya Düzeninde Kapitalizmin Doğuşu ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Sanayi Devrimi ile birlikte zenginleşmenin yolu artık imalat yoluyla üretip serbest ticaret politikaları ve araçları ile dünyaya satmaktan geçiyordu. O zamana kadar dünyanın kıymetli madenlerinin sömürüsü ve uluslararası ticaret yoluyla sağlanan ticari sermaye birikimi yüzyılın ikinci yarısından itibaren imalat üzerinden hedef yükselterek devam etmeye başlamıştır. Nitekim daha sonraki yıllarda dünya sanayi üretiminin ve ticaretinin büyüme hızı önceki yıllara ve dönemlere kıyasla çok daha yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. Mesela, XVIII. yüzyıl boyunca dünya sanayi üretiminin ve ticaretinin yıllık ortalama büyüme hızları sırasıyla %1,5 ve 1,1 iken; 1780-1830 döneminde %2,6 ve 1,4; 1820-60 döneminde ise %3,2 ve 3,8 olarak gerçekleşmiştir[4]. Sanayi üretimindeki artışın İngiltere'nin refah düzeyine ne ölçüde yansıdığını anlamak için sadece uluslararası ticaretteki payına ve gelir düzeyindeki artışa bakmak yeterli olacaktır: Buna göre, İngiltere'nin 1780'de dünya ticaretindeki payı % 12 iken, bundan sadece 20 yıl sonra % 33'e yükselmiş,[5] fert başına düşen gayri safi yurtiçi hasılası ise, 1.100'lü yıllardan Sanayi Devrimi'nin başlangıcına kadar 1.000 doların altında değişirken, 1830'lara gelindiğinde 2.000 dolara, 1900 yılına gelindiğinde ise yaklaşık 5.000 dolara yükselmiştir[6].

Batı için bu yeni üretim ve zenginleşme modeli sadece iktisadi hayatı değil, aynı zamanda insanlığın hayat tarzını da değiştirmeye başlamıştır. Zira toplumsal yapı daha bariz hale gelen sınıfsal katmanlarla tanımlanmaya başlanmıştır. Kapitalizm öncesi geleneksel üretim sistemi ile dünya düzeninde yavaş yavaş geri kalmaya başlayan ve kendisini güncelleyemeyen Osmanlı ekonomisi, ardı ardına ortaya çıkan iç ve dış siyasi ve iktisadi gelişmelerin de etkisiyle hızlı bir gerileme eğilimine girmiştir. Uzun zamandan beri zaten gerileme evresini yaşayan devlet ekonomisi, tüm ıslahat çalışmalarına rağmen kendini yenileme konusunda başarılı olamamış, üstelik de aynı yıllara tekabül eden peş peşe ağır yenilgilerle ve geri çekilmelerle sonuçlanan savaşlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu arada geleneksel Osmanlı ekonomisini ayakta tutan ana sektör hiç kuskusuz asırlarca kendine özgü yapısını korumuş olan toprak düzenidir[7].

3 Mustafa Kurt vd., "Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar", *IUJSB* 45, Special Issue/Özel Sayı, İstanbul, 2016, s.154-165.

4 Michel Beaud, *A History of Capitalism 1500-1980*, Monthly Review Press, New York, 1983, s.84.

5 Michel Beaud, *a.g.e.*, s.5.

6 Mark Skousen, *The Making of Modern Economics: The Lives and Ideas of the Great Thinkers*, M.E. Sharpe, New York, 2001, s.15.

7 Ekrem Erdem, *a.g.m.*, s.18-21.

Zenginliğin ana kaynağı olarak görülen toprağa ağırlıklı olarak hâkim olan devlet, zenginliğin esas sahibiydi. Bu düzen sayesinde geleneksel Osmanlı ekonomisinde doğal kaynaklar atıl tutulmadan mümkün olduğunca üretime açık tutuluyor; böylece devlet öngörülebilir ve düzenli bir gelire sahip oluyordu.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, Batıda artan özel mülkiyet uygulamaları ile Osmanlı merkezi yönetiminde yaşanan güç kayıpları neticesinde geleneksel toprak düzeni bozulmaya başlamıştı. Özellikle Balkanlarda yasayan Osmanlı tebaası Batı ülkelerinde yaygınlaşan özel mülkiyet uygulamalarından doğrudan etkilenmişlerdi.

Osmanlı yöneticileri de bu topraklarda hükümranlık hakkının zarar görmemesi için bu uygulamayı zaman içinde gevşetme yoluna gitmişti. Önce bazı tımar sahipleri kendi kullanımlarına tahsis edilen arazileri sahiplenmeye başlamış ardından merkeze vergi ödemeyerek gövde gösterisine girişmişlerdi. Böylece, devlet kamunun ana finansman kaynağı olan arazi vergilerini kaybetmekle karşı karşıya kalınca, nakit sıkıntısı baş göstermiş, vergi toplayamama durumu da ortaya çıkınca devlet bir çare olarak vergi toplama yetkisini iltizam usulüyle ilgili bölgelerde güvenilir şahıslara (mültezimlere) vermeye başlamıştı.

Bu şahıslar tımar sahiplerinden daha güvenilir ve daha fazla vergi toplayacak ve yerinde kontrol sağlanacak; böylece devlet daha az maliyetle daha fazla vergi toplamış olacaktı. Ama zamanla merkezin hükümranlık gücünde zaafiyet gördükçe mültezimler de ellerindeki topraklara el koymaya başladılar. Bu itibarla, Osmanlı yöneticileri Avrupa karşısında ayakta kalabilmenin ve onlarla rekabet edebilmenin tek yolunun artık onların yaptığı gibi sanayileşmekten geçtiğinin farkına varmışlardı ve nitekim bundan sonra bu uğurda yoğun bir çaba içerisine girmişlerdir[8].

b. Tanzimat Öncesi Sanayileşme Gayretleri

Osmanlı yöneticileri aslında Batıda gelişen Sanayi Devriminin farkındaydı ve buna ayak uydurabilmek için XVIII. yüzyılın başlarından itibaren nispeten ülkenin ihtiyaçlarını ve mukayeseli üstünlüklerini dikkate alan pek çok sanayileşme hamlesine imza attılar. Ancak, gerçek anlamda fabrikaların faaliyete geçmesi XIX. yüzyılın başlarını bulmuştur. Başka bir ifade ile, Osmanlı yöneticileri Sanayi Devrimin önemini zamanında kavramış olsalar da bunu hayata geçirebilmek için gerekli fiziki ve beşerî sermaye birikimi ve teşebbüs gücü yeterli olmadığından, bu projeleri yaklaşık olarak 30-35 yıllık bir gecikme ile hayata geçirebilmişlerdir.

8 Ekrem Erdem, *a.g.m.*, s.22.

Osmanlı Devleti'ndeki bazı devlet adamları İngiltere'de başlamış olan Sanayi Devrimini o kadar yakından takip ediyorlardı ki, İstanbul'un Avrupa yakasında Marmara denizine sahil olan Yedikule'den başlayarak, Zeytinburnu, Bakırköy, Yeşilköy ve Küçükçekmece'ye kadar geniş bir alana yayılan sanayi parkları ya da kompleksleri kurulmak suretiyle, bir tür Türk Manchester'ı, Leeds'i, Birmingham'ı ve Sheffield'ı oluşturulmak istenmiştir[9].

Osmanlı yönetimi bozulan ekonomik dengeleri düzeltebilmek için bazı ekonomik tedbirlere (hatta tavizlere) müracaat etmiştir. Bunlardan en geleneksel olanı paranın tağşiş edilmesidir. Bilhassa 1809-31 yılları arasında çok sık müracaat edilen tağşişler adeta parayı pul etmiştir. Nitekim 1808'de 5,9 gram olan Osmanlı kuruşunun gümüş içeriği, 1831'e gelindiğinde 0,5 grama gerilemişti[10]. Tağşişlerin neticesinde; paranın satın alma gücü düşmüş enflasyon oranı yükselmiş vergi gelirleri azaldığından Sanayi Devriminin ardından Osmanlı sanayileşme hamleleri: sanayi politikalarının dinamikleri ve zaafiyetlerinden dolayı bütçe açıkları artmış, iç borçlanma maliyetleri yükselmiş ve servisi çok zor olmuştur.

Nitekim 1838 yılında toplam ihracat ve ithalat değerleri sırasıyla 4,4 ve 6,2 milyon İngiliz Sterlini iken, 1870'de sırasıyla 17,4 ve 22,5 milyon Sterline yükselmiştir. Osmanlı'nın Avrupa ile olan dış ticaret hacmi 1780-1830 döneminde yıllık ortalama %1,5 büyürken, bu yıllardan sonra %5'in üzerinde büyümeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmiş ülkelerle olan dış ticaretinin özellikle Balta Limanı Antlaşmasını takip eden ilk 15 yılda çok hızlı büyüdüğü (sabit fiyatlarla ihracatın %6,5, ithalatın ise %8,3) bilinmektedir[11].

c. Tanzimat'tan İtibaren Sanayileşme

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması olan Tanzimat döneminde daha çok sosyal hayatta ortaya çıkan meseleler gündeme gelmiş olup iktisadi konular ikinci planda kalmıştır. Bununla birlikte daha önce başlamış batı tarzı sanayileşme faaliyetlerine devam edilmiştir. Bu dönemde yeni fabrikalar kuruldu, ancak bunların önemli bir kısmı faaliyetlerini sürdüremediler. Çünkü üretilen malların alıcısı ordu idi. Serbest piyasaya ve ihracata yönelik üretim olmaması, yüksek teknoloji kullanılmaması, iç gümrükler ve ithal mallar, eğitilmiş insan gücünün azlığı başarısızlığın başlıca sebepleriydi. Yabancı tüccarın ürününden iç gümrük vergisi alınmazken, yerli ürünün fiyatı iç gümrükler dolayısıyla %20 -50 artıyordu[12]. 1846'da Halep'teki kumaş üreticileri yüksek vergiden şikayet-

9 Edward C. Clark, "Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies,* 5, pp. London, 2000, 67-68.

10 Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, 56, İstanbul, 2006, s.18.

11 Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, DİE (TÜİK) Yayını, Ankara, 1995, s.25,31.

12 Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi" *Genel Türk Tarihi*, C.7, Ankara, 2002, s.630

çiydiler. 1850'lerde İzmir'de 18 dokuma imalathanesinden 16'sı aşırı vergiler yüzünden yabancı mallarla rekabet edemediği için kapanmıştı.[13]

Daha III. Selim zamanında çoğu askerin ihtiyacını karşılamak üzere 1805'te Beykoz'da bir kâğıt ve çuha fabrikası kuruldu. Fakat istenilen verim alınamadığı için kapandı. Beykoz'daki kâğıt fabrikasından sonra 1843'te İzmir'de de bir kâğıt fabrikası kuruldu. Ancak ucuz Avrupa kâğıtlarıyla rekabet edilemediği için bu fabrika da 1850'li yıllarda kapandı. II. Mahmud devrinde kurulmuş olan feshane 1843'te bir çuha fabrikası haline getirildi. 1883-1885'de yeni binalar ve makinelerin ilavesiyle üretim daha da artırıldı. Bu fabrikanın faaliyetleri Cumhuriyet döneminde Sümerbank'a bağlı olarak devam etti[14].

Sanayileşmede asıl ivme 1827 tarihinde Eyüp'te bir iplik kurma fabrikasıyla başlamıştır ve aynı yıl Beykoz'da da bir tabakhane ve bir çizme fabrikası kurulmuştur[15]. Bu tarihin sanayileşme sürecindeki sembolik anlamı, ilk kez bu tarihte kurulan fabrikalarda batı tipi makinelerle üretimin uygulanmış olmasıdır. Takip eden yıllardaki en önemli fabrika, 1836'da İslimye'de kurulan yün bükme ve yünlü kumaş dokuma fabrikasıdır. Bu süreçte dikkat çeken bir diğer gelişme ise 1842 yılında Zeytinburnu'nda kurulan ve İngiltere'deki sanayi bölgelerine benzetilen bir sanayi kompleksi kurulmasıdır. Bu kompleks içerisinde demir dökümhanesi, torna tesviye, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersane bulunmakta, ayrıca tesis okul ve lojmanları da içermektedir. Bu dönemde fabrikalaşma sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış Balıkesir'de askeri ihtiyaçlar için yünlü kumaş imal eden bir fabrika, Bağdat'ta 1840'ların ortasında barut fabrikası, Bursa'da buharlı makinelerle çalışan bir ipek bükme fabrikası kurulmuştur[16].

Ayrıca 1843 yılında Hereke'de 50 pamuklu ve 25 ipek canfes tezgâhı ile donanmış olarak Hereke Fabrikası faaliyete başlamış[17], 1845 yılında ise İzmit Fabrika-i Hümayunu kurulmuş, 1850 yılında Bakırköy'de daha sonra sahipliği devlete geçen bir basmahane kurulmuştur. Bu dönemde fabrika yatırımları Kırım Savaşı sebebiyle borçlanma ihtiyacı ortaya çıktığından durdurulmuştur[18]. 1870-1914 dönemi ise özel sektör girişimlerinin arttığı, dolayısıyla yerli ve yabancı girişimciler tarafından kurulan fabrikaların çokça görülmeye başlandığı dönemdir.[19]

13 Donald Quataert, *a.g.e.*, s.18
14 Mübühat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C.1, İstanbul, 1994, s.640.
15 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c.2'z* s.1011.
16 Donald Quataert, *a.g.m.*, s.1011-1012.
17 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s.63.
18 Edward C. Clark, *a.g.m.*, s.48.
19 İrfan Elmacı, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Teknoloji Tarihi (İlaç, Gübre, Petrol Teknolojileri)*, Orion, Ankara, 2015, s.5-6; Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul

İngiltere'de başlayan Sanayi Devriminde olduğu gibi, Osmanlı sanayileşmesinde de tekstil ve hazır giyim sektörü en ön planda yer almaktadır. Hatta Tanzimat öncesinde de dokuma fabrikalarının faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Böylece, bu yüzyılda toplam 14 tekstil fabrikasının kurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Sanayi devriminin etkisinin sektörel bazda hemen kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, geleneksel olarak rekabet gücü yüksek olan deri ve ayakkabı (3 fabrika) ile çini ve seramik sektörlerine (2 fabrika) ek olarak, makine ve metal (7 fabrika), kimya (6 fabrika), savunma (4 fabrika) ve elektrik üretimi alanlarında (6 fabrika) çok sayıda tesisin faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Bunlara ilave olarak; pek çok tütün ve sigara fabrikası, tarım aletleri fabrikası, demiryolu ve denizyolu şirketi, limanlar ve rıhtım, maden işletme müessesesi, inşaat ve yapı fabrikaları, un ve diğer gıda fabrikaları ve imalathaneleri, şişe ve cam fabrikaları, basım-yayım kurumları ve ağaç ve orman fabrikaları gibi birçok alanda farklı ölçeklerde üretim tesisleri inşa edilmiş ve köklü reformlarla şirketleşmeler yapılmıştır.

1849'dan 1910'a kadar toplam 95 şirket kurulmuş, bu şirketlerden 31'i maden, kamu hizmetleri ve sanayi, 28'i ulaştırma, 17'si bankacılık ve sigortacılık, 12'si de ticaret alanlarında faaliyet gösteriyordu. Müslüman-Türk nüfusun anonim şirketleri kurabilecek sermaye ve teşebbüs birikimi olmadığı için, bunlardan az bir kısmının yönetimi Türk-levantenlerden, kalanı ise tamamen yabancı sermaye tarafından kontrol edilmekteydi. Zaten Osmanlı'ya gelen Batı sermayesinin yüzyılın sonlarına doğru şirketleşme üzerinden yabancı sermaye şeklinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Batı sermayesinin şirketleşmeler üzerinden yoğunluk kazanmasında da Osmanlı yöneticilerinin önce bankacılık ardından da özellikle demiryolu yatırımlarına ağırlık vermelerinden kaynaklanıyor idi. Nitekim 1888 ve 1914 yılları arasında yabancı sermayenin sektörler ve ülke bazında dağılımına bakıldığında; önceleri sırasıyla demiryolları, bankacılık, sanayi ve belediye hizmetleri ön planda iken, sonraları demiryolları çok ağırlıklı hale gelmiş bankacılık da epeyce azalmıştır[20].

Genellikle yeni fabrikalar önceki dönemlerden de farklı olarak ordunun ihtiyaçları yanında toplumun günlük hayatta kullandığı malların üretimine yönelmiştir. Bu fabrikalar un, buz, makarna, bira gibi gıda maddeleri üretmişlerdir[21]. Yine tekstil bu dönemde de önemli bir sanayi kolu olmayı sürdürmüş, özellikle iplik, halı ve ipek üretimi ana üretim malları olmuştur. Ayrıca tütün üretiminin artması ile İstanbul ve Selanik merkezli çok sayıda işçi çalıştıran tütün fabrikaları da bu dönemde kurulmuştu.

Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya'daki zengin maden yataklarının işletilmesi için, Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı sermayeye imtiyazlar verilme-

Ziraat odası yayınları, İstanbul, 2011, s.21-23.

20 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999, s.243-251.

21 Dobald Quataert, *a.g.m.*, s.1014.

siyle madencilik sektörü hızlı bir artış gösterdi. 1861'de çıkarılan madenlerle ilgili ilk nizamname 1869'da Fransız mevzuatı örnek alınarak yeniden düzenlendi. Bu yıllarda maden üretiminde en yüksek pay Fransız sermayesindeydi. Bundan dolayı sanayii kalkındırma faaliyetleri istenilen ve beklenilen ölçüde olmamıştır.[22]

Bu döneme kadar kurulan şirketlerde daha çok yabancı sermaye veya yabancılarla gayr-ı müslim unsurların ortaklaşa olarak kurdukları şirketler ön planda iken, 1908 sonrasında, hele de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda (1914-18) kurulan şirketler büyük çoğunlukla Müslüman-Türk unsura aittir. Nitekim 1908-18 yılları arasında toplam 236 şirket, Birinci Dünya Savaşı sırasında ise 76 anonim şirket kurulmuştur. Bu teşebbüsler en çok da Konya (19 adet) ve İzmir'de (11 adet) kurulmuştur. 1918 yılı itibariyle faal olarak devam eden 129 şirketten 120'si İttihat ve Terakki döneminde kurulan şirketlerden oluşmuştu[23].

Bahsedilen bütün bu zafiyetlerine rağmen, Sanayi Devrimi sonrasında (1777-1910 arasında) kurulmuş ve bugün hala faaliyetlerine devan eden 74 kadar şirketin varlığı, Osmanlı Devleti'ni ve ardından gelen Cumhuriyet İdaresi'ni yönetenlerin ve müteşebbis kitlenin sanayileşmenin önemini idrak ettiğini göstermektedir. Bu şirketlerin 39'u gıda alanında ve farklı gruplara ait milli sermaye ile 27'si diğer alanlarda ve farklı gruplara ait milli sermaye ile 8'i ise yabancı sermaye ile kurulmuştur[24].

d. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun Kurulması İle Başlayan Sanayi Yatırımları

Tanzimat'la birlikte bu geleneksel müesseseler önemini kaybedince 1863 yılında, devrin yöneticileri sanayi alanına işlevsellik kazandırabilmek adına Islah-ı Sanayi Komisyonunu kurmuşlardır. Komisyon gittikçe küçülen sanayi dallarını şirketler haline getirmeyi esas amaç edinerek, 11 maddelik bir nizamname hazırlamıştır. Ancak, 10 yıl kadar faaliyetini sürdüren Komisyon, dönemin siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı ve yetkililerin yeterince sahip çıkmamaları nedeniyle yetkilerini Belediye ve Şurayı Devlet Nafia dairesine bırakarak faaliyetlerine son vermiştir. Aslında bugünkü ticaret ve sanayi odalarının kurulusunda ilk adım olması bakımından önemlidir[25].

Komisyonun görevlerine bakılacak olursa;

- %5 olan gümrük vergisini arttırmak,
- Sergiler açarak sanayii teşvik etmek,

22 Ahmet Tabakoğlu, *a.g.m.*, s.632- 633

23 Ramazan Balcı - İbrahim Sırma, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2012, s.38-42.

24 Mehmet Mazak, *Türkiye'nin ve İstanbul'un Asırlık Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2013.

25 Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s.95-98.

- Esnaf şirketleri oluşturmak
- Sanayi okulları açmak idi[26].

Sanayi Komisyonunun girişimi ile hayata geçirilmek istenen bir başka sanayi politikası da nispi olarak rekabet gücü potansiyeline sahip belli geleneksel sektörlerde dağınık vaziyette faaliyet gösteren esnafı bir araya getirmek suretiyle daha büyük ölçekli esnaf şirketlerinin kurulmasını sağlamak olmuştur Böylece, en azından rekabet gücü potansiyeli olan bazı geleneksel alanlarda maliyet avantajı kullanılarak Batı sermayesi karşısında rekabet edebilme hedefi benimsenmiş idi. Komisyon bir buçuk yıl kadar çalıştıktan sonra bazı önemli esnaf gruplarının birleşerek şirket haline gelmeleri gerektiği yönünde rapor hazırlamış ve bunda kısa vadede başarılı da olmuş ama uzun dönemde sermaye ve tecrübe eksikliğinden dolayı sürdürülememiştir[27]. Bu proje sayesinde kuruluşu gerçekleşen 6 esnaf grubuna ait şirketler şunlardı[28].

- Simkeşler Şirketi (1866): Altın ve gümüş teller çeken bir sanat dalıdır.
- Debbağlar Şirketi (1866): Dericilik alanında faaliyet gösteren esnaf grubuna ait olup, en başarılı örnek olmuştur.
- Saraçlar Şirketi (1867): At takımları ve araba koşumlarıyla deri ve meşinden çeşitli eşyalar üreten esnaf grubuna aittir.
- Kumaşçılar Şirketi (1868): Türklerin geleneksel bir üretim alanı iken, İstanbul ve Üsküdar'da faaliyet gösteren pek çok tezgâhın giderek kapanmasından dolayı böyle bir karar alınmıştır.
- Dökümcüler Şirketi (1868): Gelişen Batı teknolojilerinin karşısında ayakta kalmakta zorlanan dökümcü esnafını ölçek büyütme suretiyle rekabet edebilir duruma getirme çabasıdır.
- Demirciler Şirketi (1868): Yine geleneksel bir Osmanlı üretim alanı olan demircilik sektöründeki dağınıklığı önleyip ölçek büyüklüğünden yararlanmak için böyle bir karar alınmıştır.

Islah-ı Sanayi komisyonu 1874'te faaliyetlerine son verdi.[29]

Yerli sanayi kuruluşlarına vasıflı eleman yetiştirmek üzere okullaşmaya önem verildi. İstanbul'da 1848'de bir sanayi mektebi kurulması düşünüldüyse de öğretime başlanamadı[30]. 1862'de bir sanayi mektebi açılması için bir komisyon kuruldu[31]. Sanayi mektepleri projesi Osmanlı devlet adamlarının sanayi devrimini ciddiye aldıklarının en önemli göstergelerinden biridir. Muhtemelen bu kararın sonucu olarak Tuna valisi Midhat Paşa tarafından 1863'te önce Niş'te daha sonra Rusçuk'ta din ve etnik farklılıklar gözetilmeden kimse-

26 Gülten Kazgan, *a.g.e.*, s.244.
27 Gülten Kazgan, *a.g.e.*, s.249
28 Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s.102-112.
29 Mübühat S Kütükoğlu, *a.g.m.*, s.645
30 Mübühat S Kütükoğlu, *a.g.m.*, s.649
31 I.D.H, 497/ 33809 -2

siz çocukların alındığı Islahhaneler kuruldu. Bu eğitim kurumlarında okuma yazmanın dışında çeşitli atölyelerde farklı sanatlar öğretiliyordu. 1868 yılında İstanbul'da açılan Islah-ı Sanayii mektebinde demircilik, marangozluk, madencilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık eğitimi veriliyordu. Daha sonra bu okullar Anadolu'ya da yayılıp II.Abdülhamid zamanında yeniden düzenlendi.[32] 1867'de bir sivil mühendislik mektebi açıldı. Bu okula Mekteb-i Mülkiye ve Mahrec-i Aklam mezunlarından yılda 30 öğrenci alınacaktı.[33] 1884 İstanbul'da bir de kız sanayi mektebi kuruldu.[34] Sanayii teşvik araçlarından biri de sergilere katılmak olarak düşünülmüştü. 1851 Londra, 1855'te Paris'te açılan milletlerarası sergilerde çeşitli yünlü, ipekli, altın ve gümüş işlemeler sergilenmiştir. Buralara katılan üreticilere çeşitli ödüller verildi. Yurt içinde de sergiler düzenlenerek değişik alanlarda çalışan esnaf ve sanatkarların tanışmaları ve problemlerini tespit etmeleri temin edildi.

İstanbul'da uluslararası sanayi fuarları ve sergileri düzenlenmeye başlanmıştır. İlki 1863'te Sultanahmet'te açılan Sergi-i Umumi-i Osmanide ülkenin nispeten mukayeseli üstünlükler üzerinden ürettiği tarım ve sanayi ürünleri teşhir edilmiştir. Bunlar ağırlıklı olarak dokuma başta olmak üzere, halı ve kilim gibi diğer geleneksel Osmanlı tekstil ve deri ürünleri, silah sanayiine dayalı ürünler, maden, kuyumculuk ve çeşitli tarım ve orman ürünlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Böylece, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde üretimi yapılan hemen her alandan geniş bir ürün yelpazesi ile katılım sağlanmış ve bunlar 13 ayrı ürün grubunda sergilenmiştir[35].

Sanayi Kuruluşları	1880'e kadar	1881-90	1881-1900	1901-1915	Yekûn
Gıda	15	6	7	38	66
Toprak	1	2	3	5	11
Deri	3	1	3	4	11
Tahta	3	-	6	15	24
Tekstil	17	4	6	18	45
Kâğıt, Matbaa	17	6	6	21	50
Kimya	--	-	1	6	7
Toplam	56	19	32	107	214

Tablo 1. Hususi Şahıslara Ait Sanayii Müesseselerinin Tasnifi[36]

32 Bayram, Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071- 1920),* Ankara, 1980, s. 287-293

33 İ.M.M.S, 33/ 1364-5

34 A.D.V.N.S.N.ZA.d.d. No:1, s.64-68

35 Vahdettin Engin, *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü,* İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011, s.11; Rıfat Önsoy, *a.g.e.,* s.71-79.

36 Vedat Eldem, *a.g.e.,* s.65.

Sanayi devrimi kaçınılmaz olarak denizyolu ve demiryolu ağlarının gelişimini hızlandırmıştır. Zira sanayi üretimi için ihtiyaç duyulan girdilerin ve çıktının hızlı ve ucuz yoldan ulaştırılması için bir zorunluluk olarak gündeme gelmiştir.

Sultan Abdülmecid, ilk olarak kendi döneminde alınan dış borçların ödenebilmesi ve kalkınmanın sürdürülebilmesi için demiryolu projesinin gerekliliğine inanıyor, hatta saray duvarına tren resmi astırıyor ve 1855 yılında yaptığı bir konuşmada "ülkemde bu trenlerden bulunması en büyük arzumdur" diyordu. Nitekim ertesi yıl Rumeli'de Köstence- Çernavoda hattı ile Anadolu'da İzmir-Aydın ve İzmir- Turgutlu hatlarının inşasına başlanmıştır. Aynı şekilde Sultan Abdülaziz'de "memleketime demiryolu yapılsın da isterse sırtımdan geçsin, razıyım" diyordu. Gerçekten de Rumeli ve Anadolu vilayetlerini birbirine bağlayacak ve ülkeye giren ve ülkeden çıkan malların intikalini gerçekleştirmek üzere önemli limanların bulunduğu şehirlere dönük hatların yapımına bazen yabancı bazen yerli imkânlarla hız verilmişti. Hatta bu dönemde Rumeli'de 1875'e kadar 1.179 kilometrelik demiryolu inşa edilmiştir[37]. 60 yıl içerisinde 8.334 kilometrelik demiryolu inşa edilmiştir[38]. XIX. yüzyılın sonlarına doğru söz konusu demiryolu ağları tamamlandıkça da Anadolu'dan gerçekleştirilen ihracatta gözle görülür artışlar kaydedilmiştir[39] .

Sanayileşme programı boyunca işletmecilik/yönetim tarihi bakımdan öne çıkan önemli gelişmeler ise;

1. Devlet sahipliğinde fabrikaların kurulması,
2. Fabrikalarda görev yapacak ustaların yetiştirileceği sanayi ve ticaret mekteplerinin kurulması,
3. Bu fabrikalarda çalışmak üzere yabancı uzman getirilmesidir.

"Reformlar yaparak siyasi ve mali gücün yeniden kazanılacağına" inanan devletin batıdaki sistemlerin tek çözüm olacağı yönündeki anlayışı; "Osmanlı modernleşmecilerinin, üretimin ancak fabrikalarda modern yöntemlerle ve makinelerle yapılan bir faaliyet olduğu konusunda fikir birliğine sahip oldukları" vurgusundan anlaşılmaktaydı.

e. Osmanlı Fabrikalarında Çalıştırılan Kalifiye Yabancı İşçiler

Osmanlı sanayileşme politikası ve uygulamaları kapsamında, erken dönem işletmeciliğin ve yönetim düşüncesinin gelişimini etkiyen bir diğer önemli olgu yabancı çalışan transferidir. Bu dönem boyunca yabancı çalışanların yeni kurulan fabrikalarda görev aldığı bilinmektedir. Esasen Osmanlı bu dönemde yabancı çalışanlar yoluyla bilgi transferini öne çıkarsa da geçmiş yüzyıllardan beri batıdaki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri izleyip bunları askeri ve sivil

37 Vedat Eldem, *a.g.e.*, s.97.
38 Vedat Eldem, *a.g.e.*, s.105.
39 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s.33.

projelere uyarlayan "taife-i efrenciyan" isimli saraydan ücret alan bir grubun varlığı bilinmektedir[40]. Bu bilgi Osmanlı'nın batıya karşı olan ilgisinin sadece toprak fethi değil aynı zamanda bilim ve teknoloji ilgisinden de kaynaklandığına işaret etmektedir. XIX. yüzyılda ise sanayileşme hamlesiyle birlikte bilgi akışının bizzat yabancı uzmanlar eliyle sağlanmaya çalışıldığı bir döneme geçilmiştir. Yabancı çalışanlar genellikle mühendis kökenli yöneticiler, teknisyenler ve ustabaşılardan oluşmaktaydı[41]. Özellikle fabrikaların üst düzey yönetici ve müdürlerinin çoğu Avrupa'dan getirilmiştir[42]. Bu evsaftaki çalışanlar başta İngiltere, Fransa, Belçika, Avusturya olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden transfer edilmişlerdir. Bu ülkelerin yanı sıra İtalya ve Amerika'da yönetici transfer edilen ülkeler arasındadır[43].

İkincil kaynaklarda Avrupa merkezli uzman transferinde elçiliklerin ve sanayileşme programında görevli imparatorluk çalışanların rol oynadığına dair veriler bulunmaktadır. Bunlardan en bilineni Dadyan ailesi ve bu ailenin üyeleridir. III. Selim devrinden itibaren Osmanlı Baruthanelerinin yönetimini üstlenmiş bir aile olan 'Dadyan'ların bir üyesi olan Ohannes Dadyan, 1832'den sonra Osmanlı Devleti'nin İzmit Çuha, Hereke Kumaş, Zeytinburnu Demir, Bakırköy Basma, Bursa Numune Çiftliği'nin de aralarında bulunduğu pek çok devlet girişiminin genel direktörü olarak bu tesislerin kuruluşu ve işletilmesi için gerekli uzmanları ve işçileri de getirmiştir[44]. Örneğin 1844 yılında faaliyete başlayan İzmit Çuha Fabrikasını yönetmesi için Barutçubaşı Hoca Avanes'in (Ohannes) İngiltere Leeds'te New Park Street Mills adında bir kumaş fabrikaları olan James Binns'i İzmit'e getirmesi bu örneklerden biridir[45]. Elbette yabancı çalışanların yeni kurulan fabrikalara getirilmesi sadece imparatorluk fabrikalarıyla sınırlı değildir. 1840'larda Bursa'da girişimciler İtalya ve Fransa'dan yöneticiler transfer ederek fabrikalarının yönetimini onlara vermiş hatta Fransa'dan fabrikalarında çalıştırmak üzere kadın usta transfer etmişlerdir[46].

40 Rhoads Murphey, *Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü*, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalara Yeni Görüşler, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul, 1992, s.8.

41 Abdülkadir Buluş - Atilla Arıcıoğlu, "*Başkaları Aracılığıyla İş Gördürmeye İlişkin Tarihsel Bir Örneklem: Hereke Fabrikası'nda Yönetim ve Örgütlenme Anlayışı*", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 2005, Konya, s.225.

42 Donald Quataert - Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950*. İletişim, İstanbul, 2011, s.114.

43 Rahmi Deniz Özbay - Yaşar Bülbül, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Teknoloji Transfer Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı", *Tülin Aren Armağanı,* Pamuk Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.200-202; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), Ankara, 2009, s.53- 69.

44 Edward C. Clark, *a.g.m.*, s.44.

45 Abdülkadir Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar bir İngiliz Kadının Gözlemleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, Denizli, 2012, s.51-52.

46 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim, İstanbul, 2011, s.228.

Çalışma kapsamında bu çalışanların hangi prosedürlerle tespit edilip getirildikleri ve hangi şartlarda çalıştıklarına dair bulgulara da rastlanılmıştır. Bu bulgulara göre yurtdışından getirilen uzman- yöneticilerin bulunmasında, yukarıda da vurgulandığı gibi, ilgili ülkelerdeki sefirler (elçi/konsolos) rol oynamıştır. Fabrikalarda yönetici olarak çalışılması için teklif götürülen kişilerin 5-7 yıl süreli sözleşmeler imzaladıkları, sözleşmenin Osmanlı tarafından tek taraflı feshi halinde ciddi tazminat bedeli talep ettikleri, dönemin şartlarına göre oldukça yüksek (yıllık 12.000 frank) maaşlarla çalışabileceklerini bildirdikleri, ailesi için geniş bir ev istedikleri, sözleşme süresi içinde ölmeleri durumunda, alamadıkları maaşların eşlerine verilmesini sağlayan maddeler koydurduklarını yine arşiv belgelerinden görülmektedir[47].

Yurtdışı kökenli çalışanların çoğunlukla, dönemin hâkim sektörü olan tekstil alanında çalıştırıldıkları söylenebilirse de silah, kâğıt, deri ve çizme, cam ve porselen fabrikalarında ve maden idarelerinde kendilerine yer buldukları görülmektedir. Bu fabrikalarda beceri gerektirmeyen işlerde yerli işçiler kullanılırken, teknik işler tamamen yabancı teknisyen ve mühendislere bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yabancı uzmanları transfer ederken bir bilgi/yöntem transfer etme amacı güttüğü, sözleşmelere koyduğu "bilgi transferi, teknoloji yenilenmesi ve üretim kalitesinin maliyet düşüklüğüyle birlikte sağlanması"[48] gibi maddelerden anlaşılmaktadır. Sözleşmelerde yer alan bu detaylardan Osmanlı sanayileşmesinde yabancı uzmanlara önemli bir rol atfedildiğini, kurulan fabrikaların verimli bir şekilde ve batı yöntem ve teknikleriyle işletilmesi ile yabancı uzmanlar arasında güçlü bir bağ kurulduğunu görmekteyiz.

Bu başlık altında yurtdışından gelen yabancı uzman personel dışında bilgi/yöntem transferini sağlamak adına yurtdışına yetiştirilmek üzere gönderilen Osmanlı vatandaşlarından da bahsetmek gerekir. İlk olarak II. Mahmud'un girişimleriyle 1830 yılında öğrenciler gönderilmiştir. Fabrikalara mühendis ve yönetici yetiştirmek üzere öğrenci gönderilmesine ise 1834-1836 yılları arasında rastlanmaktadır. Bu yıllarda dönüşlerinde Tophane-i Amire'de ve ona bağlı baruthane, fişekhane, dökümhane ve benzeri fabrikalarda görevlendirmek amacıyla Londra, Paris, Viyana gibi şehirlere öğrenciler gönderilmiştir[49].

Öğrenci gönderilmesine sonraki yıllar boyunca da devam edilmiş, hatta süreklilik kazanan bu yöntem ileriki yıllarda ilgi çekici bazı uygulamaları da çıkarmıştır. Örneğin, 1857 yılında Fransa'da Mekteb-i Osmani adıyla bir okul kurulmuş ve her yıl belirli sayıda öğrenci gönderilerek devletin önemli gördüğü konularda uzmanlaşıp geri dönerek hizmet etmeleri amaçlanmıştır. Bu okula

47 BOA, C.A.T. 46667, 1796.

48 BOA, MTV.15/7.

49 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.7.

devlet fabrikalarında mühendis olarak çalışmak üzere öğrenci gönderildiği de[50] vurgulanmaktadır. Tüm bu uygulamalar birlikte değerlendirildiğinde; Osmanlı Devleti yöneticilerinin Avrupa'dan bilgi ve yöntem transfer etmek için hem çok sayıda yabancı uzmanı devlet fabrikalarına getirdiği, hem de Avrupa'daki bilgi ve yöntemleri yerele aktarmak adına vatandaşlarını Avrupa ülkelerine gönderdiği anlaşılmaktadır.

Nitekim, İzmit Fabrikasında çalışan Belçikalı bir işçinin ifadeleri her şeyi özetler niteliktedir: "En iyi İngiliz ve Fransız makinelerine sahip olduğumuzu, en iyi yünlerin Saksonya ve benzer yün üreten memleketlerden Trieste yolu ile ithal edildiğini ve bunların Fransız ve Belçikalılar tarafından işlendiğini göz önüne alırsak, yüksek kaliteli bir kumaş imal etmememiz çok garip olurdu. Buna Türk kumaşı diyemezsiniz. Bu sadece Türkiye'de Avrupa makineleri ile Avrupa malzemesi kullanılarak ve iyi Avrupa elleri ile yapılan bir kumaştır[51]".

II. Mahmud döneminde hızlanan halkın ve devlet erkânının giyim- kuşam geleneklerindeki değişim de batılı ürünler lehine dönerek yerli sanayii olumsuz etkilemiştir. Nitekim bu yıllarda değişik kanallarla verilen ticari ilanlara bakıldığında, hemen her sektörde (giyim, ayakkabı, kozmetik, ilaç dayanıklı-elektrikli ev eşyaları, hizmet kuruluşları, vesaire) pek çok yabancı marka üzerinden ağırlıklı olarak yerleşik tüketim kalıplarını zorlayan, Batılı bir hayat tarzına yönelik yoğun reklam faaliyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu ilanlarda/reklamlarda bilhassa kadını merkeze alan modaya dayalı giyim- kuşam ve kozmetik ürünler daha fazla dikkat çekse de ticari ve sınai hayatın hemen tamamına hitap eden araç-gereç ve nihai ürünleri de görmek mümkündür[52].

Osmanlı'da sanayi tesisleri için ihtiyaç duyulan finansal, fiziksel ve beşerî sermaye birikimine sahip olan kesimlerin çok büyük bir kısmının gayri Müslim tebaadan oluşması da uzun dönemde sanayileşme politikalarının başarısını sınırlamıştır. Nitekim daha önce bahsedilen Kuzeydoğu Marmara Denizi Sahiline inşa edilen İstanbul Sanayi Kompleksi ve onunla irtibatlı madenler, çiftlik, koyun çiftliği ile Hereke ve İzmit'teki teşebbüslerin başına Gregoryen Ermeni milletine mensup Dadianlar ailesi getirilmiştir. Ailenin büyüğü olan Hacı Arakel Dad ve oğu Ohannes Dadian ile torunu Bogos Dadian bankacılık sektöründeki nüfuzlarına ilave olarak, uzun yıllar Osmanlı sanayileşme hamlelerini yurt içinde ve yurt dışında sevk ve idare etme konusunda tam yetkili kılınmışlar (bilhassa Ohannes Dadian) ve sanayi politikalarının belirlenmesinde oldukça etkili bir pozisyonda yer almışlardır[53].

50 Adnan Şişman, *a.g.e.*,s.52.

51 Engin, *a.g.e.*, s.10.

52 Arif Kolay vd., *İlan-ı Ticaret*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011.

53 Edward C. Clark, *a.g.m.*, s. 70-71; Darphane-i Amire olarak bilinen Osmanlı Darphane Genel Müdürlüğünün yönetiminde Museviler ve özellikle de Ermeniler oldukça etkili idiler. Hatta 18. Yüzyılın ikinci yarısından 1880'e kadar bir asırdan fazla Ermeni Düzoğlu Ailesi yönetmiştir (Bölükbaşı, Darphane-i Amire'de Ermeniler). Özellikle de Kazaz Artin'in Devlet erkânı

Bu kesimler ellerindeki bu imkânları genellikle devletin ve milletin kalkınması yerine çoğunlukla kendi kişisel çıkarları uğruna kullanmayı tercih etmişlerdir. Galata Sarrafları ya da Bankerleri olarak bilinen bu kişiler, bilhassa Tanzimat'la birlikte hukuki olarak canlarını ve mallarını güvence altına aldıktan sonra, faaliyet alanlarını alabildiğince genişletmişler, Batılı sermaye sahipleri ile iş birliği halinde ekonominin kamu ve özel hemen her alanına Batılı ortaklarıyla birlikte hâkim olmaya çalışmışlardır[54].

Toplumun dörtte üçünden fazlasına sahip olan Müslüman- Türk nüfus, imalatta sadece sermayede değil, emekte de toplamın ancak %15'ini elinde bulunduruyor idi. Rum kökenli azınlıklar sermayenin yarısını, emeğin ise %60'ını elinde bulunduruyordu. Ermeni ve Museviler ise, sermayenin ve emeğin dörtte birine sahip idiler. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Müslüman-Türk nüfus daha ziyade tarım-hayvancılık, küçük esnaf ve zanaatkârlık ile asker ve sivil bürokraside kendini gösteriyordu. Tabiidir ki, bu yollarla büyük sermaye birikimi ve büyük ölçekli fabrikaların kurulması fevkalade zor olacaktır.

Başarısızlığın sebeplerinden biri de Osmanlı sanayiinin tamamına yakınının İstanbul ve hinterlandında toplanması dolayısıyla, ülkenin diğer kısımlarından yeterince katkı alınamaması ve bu bölgelerin refahtan yeterince pay alamamasıdır. Büyük sanayi kuruluşlarının yarısından fazlası İstanbul'da, beşte birinden biraz fazlası da İzmir'de yer almaktadır. Kalanın içerisinde de çok büyük bir kısım (%20) İzmit- Bursa çevresinde, %3'ü de Selanik ve çevresinde bulunduğu[55] dikkate alındığında, büyük ölçekli sanayinin yaklaşık dörtte üçünün sadece iki büyük şehirde; İzmit- Bursa bölgesini de kattığımızda, tamamına yakınının İstanbul, İzmit, Bursa ve İzmir ve çevresinde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı sanayileşme ve zenginleşme modelinin ağırlıklı olarak İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde temerküz ettiğini, Anadolu şehirlerinin sanayileşme hamlesine pek dâhil edil(e)mediği anlaşılmaktadır[56]. Osmanlı toplumunda hâkim iktisadi zihniyet de sanayileşme hamleleri-

üzerindeki etkisi müstesna bir yere sahip olmuştur. Özellikle Tanzimat sonrası dönemde Galata Bankerleri olarak bilinen gayri Müslim sermaye sahiplerinin oynadıkları rol ve tutumları ile ilgili kapsamlı bilgiler, belgeler ve örnekler için bakınız. Haydar Kazgan vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi,* 2. Cilt: Cumhuriyet'ten Günümüze, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, 1999; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri,* I. Cilt, Orion Yayınevi, Ankara, 2005; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, II. Cilt, Orion Yayınevi, Ankara, 2006.

54 Haydar Kazgan**,** *a.g.e.,* s. 66.

55 Bozdemir, a.g.e., s.21.

56 Bu durumun Cumhuriyet döneminde de Anadolu'nun diğer pek çok bölgesinin sanayileşmeden hala yeterince nasibini alamamasında önemli rolünün olduğu söylenebilir. Zira sanayi hamleleri ulusal ve uluslararası konjonktürün uygun evrelerinde yapıldığında verimli sonuçlar alınabilmektedir. Bu durumun sonuçlarını Türk toplumu bugün ağır bir şekilde yaşıyor. Zira karşı karşıya kalınan terör sorununun bu kadar ağır ve yaygın olarak sürmesinin en temel sebeplerinden biri, bize göre hiç kuşkusuz özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin zamanında sa- nayileşme fırsatını kaçırmış olmasıdır. Ayrıca, ekonomik ve sosyal hayatın hala önemli yapısal sorunlarından biri olan kırsal ve kentsel gelişme

nin başarısızlıkla sonuçlanmasında bir sebep olarak düşünülebilir. Bu hususta üç noktaya işaret etmekte yarar vardır:

Bunlardan birincisi, Türk ve diğer Müslüman tebaanın geleneksel olarak devlet üzerinden geçim kaynaklarını temin etmeye alışmaları ya asker veya memur olarak ya da çiftçi veya ırgat olarak hayatlarını sürdürmeye çalışmaları, özel teşebbüsü fazla tercih etmemeleridir. İkinci husus, geleneksel hâkim esnaf zihniyetinin teknolojik gelişmeye pek ihtiyaç duymaması, daha ziyade zanaatkâr emek gücüne dayanmasıdır. Esnaf sistemi olarak Ahilikten sonra hâkim olan Lonca sistemine göre, bir işyeri açabilmek için kalfalık ve çıraklıktan sonra, mutlaka ustalık belgesinin olması ve belli standartlara uygun üretim yapması gerekiyor idi. Bir anlamda esnaf tekeli demek olan gedik sistemine göre ise, bu kişinin bir işyeri açabilmesi için aynı işi yapan bir kişinin işyerini boşaltması gerekiyor idi. Duruma göre, bir ustanın işyeri açabilmek için uzun yıllar beklemek zorunda kalması, üretimin daha hızlı artmasını engelliyor ve sanayiinin rekabet gücünün zayıflamasına sebep oluyordu. Kaldı ki, sanayileşmenin kendilerinin işini ikame edeceğini düşünen esnaf, işsiz kalma korkusundan ötürü bu politikalara destek vermiyordu[57].

Üçüncü husus ise, o dönem Osmanlı ulemasının ve toplumun ıslahat anlayış biçiminin sanayileşme yoluyla gerçekleşecek bir zenginleşmeye pek elverişli olmamasıdır. Osmanlı fakihlerin bir kısmının kamu ya da özel teşebbüs eliyle iş yapma konusunda azimet ağırlıklı fetvaları ile bazı tasavvufi yorumların toplumun teşebbüs ve rekabet yönündeki zihniyetini kısıtlamıştır. Böylece, toplumun dini referanslı iktisadi zihniyet birikimi ve çoğunlukla yenilgilerle sonuçlanan savaş ortamı üretme, büyüme ve zenginleşme gibi hususlara yeterince fırsat vermemiştir. İlk çağlardan sonra, İslam dünyasında bilhassa gerileme dönemlerinde asırlardır İslam iktisat düşüncesine büyük ölçüde hâkim olan devletçi- korumacı iktisat ahlakı ve zihniyeti ile politikalar, Osmanlı döneminde de piyasa sürecini ve girişimci- rekabetçi ekonomik ortamın gelişmesini önemli ölçüde sınırlamıştır[58].

f. XIX. Yüzyılda Özel Sektörün Sanayi Girişimleri ve Kaynak Arayışları

Osmanlı son döneminde fabrikalaşma olgusuna bakıldığında özel sektör kesimince kurulan fabrikaları da dikkate almak gerekir. Özel sermaye ile kurulan fabrikalar açısından özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir hareketlilik gö-

farklılıklarının çok fazla olmasının sebeplerini de en azından bir dereceye kadar burada aramak yanlış olmayacaktır.

57 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), Ankara, 2009, s.53-69.

58 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006; Ekrem Erdem, "İslam ve Piyasa Üzerine Düşünceler", *İslam ve Çalışma Hayatı Sempozyumu Ulusal Sempozyumu*, 25-27 Kasım 2005, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2008, s. 251-286.

rülmektedir. Özel girişimlere dair kayıtlı veri bulmak daha zor olsa da birçok çalışmada ismine yer verilen onlarca fabrikadan söz etmek mümkündür. Ayrıca tek tek isimleri bilinmese de belirli sektörler ve coğrafyalar acısından yüksek miktarda fabrika sayıları zikredilmektedir. Bunların hepsi değerlendirildiğinde özel sektör tarafından kurulan fabrikaların sayısının devletçe kurulanlardan çok fazla olduğu anlaşılmaktadır[59].

Dokumacılık, devlet sanayinde en eski ve köklü sektör olduğundan özel teşebbüs fabrikalaşma eğilimleri de doğal olarak bu sektörden kaynaklı gelişmiştir. Örneğin, ipekçiliğin gelişmiş olduğu Bursa'da 1838'de 50 kadar irili ufaklı ipek fabrikası bulunmaktadır ve bu fabrikalar 4500 işçiyi istihdam etmektedir. 1856'da ise yine aynı şehirde makineleşmiş 37 ipek fabrikası işletilmektedir[60].

Özel sektör bakımından dikkat çekici bir kümenlenme de Ege bölgesindedir. 1860'lı yıllardan itibaren İzmir de İngilizler tarafından 20'den fazla iplik boyama fabrikası kurulduğu bilinmektedir. Ayrıca J.B. Gout adlı İngiliz girişimci 1863 yılından başlayarak yaklaşık 10 yılda İzmir, Manisa, Aydın, Tire, Bayındır ve Menemen'de on pamuk çırçır fabrikası kurduğu bilgisi yer almaktadır[61]. Özel sektör kesimince kurulan fabrikalar çoğunlukla yabancıların sahipliğinde iken yerli sermaye ile kurulan bazı şirketlerden de bahsetmek mümkündür. Mesela 1864'te kurularak 1873 senesine kadar faaliyet gösteren Islah-ı Sanayi Komisyonu, İstanbul'da bulunan esnaftan her sanat kolunda bulunanları birleştirerek şirketler kurdurma yoluna gittiğinden bu çabalar İstanbul merkezli 7 şirket kurmayı başarmıştır. Bunlar 1866'da Simkeşhâne ve Klabdancı Şirketi, 1868'de Saraçlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi ve Dökmeciler Şirketi, 1869'da Demirciler Şirketi, 1870'te Tabakçılar Şirketi, 1873'te Debbağcılar Şirketi'dir. Bu şirketlere kuruluşlarının ilk dönemlerinde önemli destekler sağlanmasına rağmen komisyonun dağılması ve görevlerinin belediyelere devredilmesi bu şirketleri olumsuz etkileyen bir gelişme olarak kayda geçmiştir[62].

XIX. yüzyılda Osmanlı ihracatı konusunda iki husus dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi hiçbir malın toplam ihracat içindeki payı büyük oranlarda ön planda değildi ve %12'yi geçmiyordu ve yüzyıl boyunca da bu oranlarda büyük değişiklikler olmamıştı. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin ürün bazında rekabet gücünde kayda değer bir değişiklikten bahsetmek zordu. Bu yüzyılda kayda değer değişimler de yaşanmıştır. 1828 yılında organik alanda ilk defa sentez yoluyla üre elde edilmesiyle başlayan süreçte sentezlenen kimyasallar-

59 Sefer Şener, "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), İzmir, 2007, s.83.

60 Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, s.65.

61 Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, s. 66

62 Mustafa Kurt vd., *a.g.m*, s.154-165.

dan ilaç elde edilmişti[63]. Dünya'daki ilerlemeye bağlı olarak mezkûr yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de attarlıktan ispençiyarlığa bir değişim olmuştu.

Bu dönemde ilaçlar genelde yurt dışından ithal olarak getirtilmiş, ilaç saklama kaplarının çoğunluğu Fransa'dan alınmış, makinelerde İngiliz menşeili olmuştu. İlaçlar genellikle şerbet ya da macun biçiminde hazırlanırken, ilk komprime ilaç da Ethem Pertev Paşa'nın Avrupa'dan getirdiği makinelerde üretilmiştir[64]. Osmanlı Devleti'nde ilaç yapımına 1898-1904 yılları arasında Rieder Paşa getirilince başlanılmıştır. Rieder Paşa devrinde "Tımarriye-i İmalatiyye" ile Türk tipi harp paketi hazırlanmıştır[65]. 1907 yılında aynı birime Dr. Julius Wieting Paşa tayin edilince "Malzeme-i Sıhhıyye-i Askeriyye İmalathanesi"ni kurmuştu[66].

Osmanlı Devleti yine bu yüzyılda bakteriyoloji ve virolojiye karşı da ilgisiz kalmamış çalışmaları yakından takip etmiş ve ilaçlarla aşıların Anadolu'da üretilebilmesi adına yoğun gayretler sarf etmişlerdi. Kuduz aşısı bunun en bilinen örneğini teşkil etmişti. 6 Temmuz 1885 tarihinde Louis Pasteur aşıyı keşfedince derhal Osmanlı'ya davet edilmiş ve fakat kendisi çeşitli mazeretler üretmek suretiyle davete icabet etmemişti. Ama Osmanlı yine de yılmamış, Alexander Zoeros Paşa başkanlığındaki bir heyeti Pasteur'ün laboratuvarına göndererek kuduz ile ilgili faaliyetlerin Osmanlı topraklarına getirtilmesini sağlamıştır. İleri tarihlerde Bakteriyoloji-yi Şahane'yi kuran Osmanlı bu müesseseye kendi başına bir tesis hüviyeti de kazandırdı ve ilaç, aşı üretimi gerçekleştirmeye başladı[67].

Osmanlı Devleti sadece bilinen sanayi alanların da değil, pek çok alanda devletin devamı adına bazı girişimlerde bulunarak olumlu sonuçlar elde etmeye çabalasa da istenilen neticeleri alamamıştır. Bütün başarısız olarak nitelenen sonuçlara rağmen, Osmanlı'nın XIX. yüzyılda izlediği sanayileşme politikaları ve gerçekleştirdiği sanayi hamleleri ülkenin imalat kapasitesine uzun dönemde büyük katkı sağlamıştır. Bize göre ülkenin Cumhuriyet döneminde hatta yakın zamanda hızlanarak elde ettiği imalat potansiyeli ve rekabet gücünde bu birikimin önemli katkısının olduğu söylenebilir. Nitekim 1863'te Sultanahmet'te Sergi-i Umumi-i Osmanide teşhir edilen ürün grupları dikkatle

63 İrfan Elmacı, *a.g.e.,* s.17.

64 "İlk ilaç komprimesi" olarak askeri amaçla kullanılan ilaçlar esas alınmıştır.

65 Aspirin, Dover, opiat, kinin, müsekkinler, İrfan Elmacı, *a.g.e.,* s.23.

66 Distile, su cihazı, komprime makinesi v.b. envanter Almanya'dan getirtilmişti. Onun dışında kalan sıhhi malzemeler Alman ve Türk doktor ve Eczacılar tarafından üretilmişti. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları,* Abdi İbrahim İlaç Sanayii, Sinangin Matbaası, İstanbul, 2000, s.236.

67 Zoeros Paşa, ekibi ve iki tavşanla Fransa'dan dönmüş ve 1887 yılında kendisine "Da'ül-Kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi" açılmıştır. Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İÜCTF (İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi) Yayınları, İstanbul, 1970, s. 5, 41.

incelendiğinde, çağına göre ülkenin azımsanmayacak bir imalat sanayii potansiyeline ve ürün yelpazesine ulaştığı görülecekti. 1913-15 Sanayi Sayımı verileri bu durumu teyit ederken, ilave olarak pek çok gıda, toprak, ağaç, kırtasiye, kimya ve madeni eşya sanayi dallarında önemli sayıda ve ölçekte sanayi tesisine ve ürün yelpazesine sahip olunduğunu göstermektedir. En büyük ölçekli iki sanayi kolu olarak öne çıkan gıda ve tekstil tesisleri toplam sanayi istihdamın %70'ini, motor gücünün ise %59'unu temsil ediyor idi. Sayım sonuçlarına göre, ülkede irili ufaklı toplam 312 fabrika ve imalathane bulunmakta ve bunun 178'i (%57'si) sadece İstanbul'da faaliyet göstermektedir[68]. Sanayileşmenin önündeki en büyük engellerden biri olan kaynak temini konusunda da büyük zorluklar yaşanmıştır. Osmanlı yöneticileri bunu aşmak için değişik yollara başvurmuşlardır. Bunların başında gelen kaime uygulamaları yüzyılın ikinci yarısından itibaren belli aralıklarla çoğunlukla da savaşların finansmanını sağlamak maksadıyla gerçekleşmiştir. Zira savaş dönemlerinde devletin cari ve yatırım harcamalarını finanse edecek kaynak ihtiyacı normal zamanlardan daha fazla olduğu için, söz konusu harcamaların finansmanı için kâğıt para ihracı üzerinden kaynak temini yoluna gidilmiştir.

Kırım Savasını finanse etmek için ilk olarak ordu kaimesi basılmış ise de, halk pek itibar etmemiş ve etkili bir kamu finansman aracı olarak da değerlendirilememiştir Yine de 1876 yılında 93 harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle artan finansman açığını kapatmak için Osmanlı Bankası tarafından basılarak piyasaya sürülen ikinci ordu kaimesi denemesi de etkili bir sonuç doğurmadığı gerekçesiyle, toplatılıp Beyazıt Meydanı'nda yakılarak sonlandırılmıştır Son kaime uygulaması ise, I. Dünya Savaşı döneminde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin desteğiyle yapılmış ve 4 Eylül 1928 tarihine kadar uygulamada kalmıştır[69]. Tanzimat'ın ilanını takip eden ilk yıllardan başlayarak hem içerideki Galata Bankerleri hem de dışarıdan yabancı sermaye tarafından kurulan çok sayıda banka olmuştur. Bankacılığın gelişmesinin ardında da yine o dönemde ileri boyutlara ulaşan kamunun mali açıkları ile hızla artan kamu ve özel teşebbüs eliyle hızla artan sanayi yatırımlarına finansal kaynak temin etme düşüncesi yatmaktadır.

Bu dönemde kurulan bankaların bir kısmı Osmanlı vatandaşı olan gayr-ı müslimler (Galata bankerleri) tarafından (İstanbul Bankası gibi, 1847), bir kısmı yabancılar (Osmanlı Bankası gibi, 1856), bir kısmı da tamamen kamu veya özel milli teşebbüs tarafından (Ziraat Bankası gibi, 1888) kurulmuştur. 1871 sonrasında ise, artık Osmanlı Devleti'nde demiryolu ve tramvay gibi kamu altyapı yatırımlarının hızlanması, bunun beraberinde getirdiği sermaye piyasalarının canlanması ile birlikte çok sayıda küçük ölçekli yerli ve yabancı çok sayıda banka kurulmuştur. Ancak, çeşitli iç ve dış krizler sebebiyle bu bankalar uzun soluklu olamamıştır[70].

68 Engin, *a.g.e.*, s.12.
69 Ekrem Erdem, *a.g.m.*, 2006, s. 19
70 Erdem, *a.g.m., 2016,* s.38.

Milli bankalar tamamen ya da kısmen devlet destekli, bir kısmı ülke geneline yayılmış bir kısmı da oldukça yerel olarak ihtisas bankası şeklinde kurulmuştur. Yerli bankaların bir kısmı ise, Galata Bankerleri tarafından ya tamamen kendi sermayeleri ile ya da yabancı sermaye ortaklığı ile kurulmuştur. Zaten Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e kadarki dönemde kurulan bankalar ağırlıklı olarak yabancı sermayeyle ve yabancı şirketlerin faaliyetlerini finanse etmek için kurulmuşlardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından Cumhuriyetin kuruluşuna kadar toplam 24 milli banka kurulmuş, bunlardan 14'ü Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerini sürdürürken, diğerleri kapanmıştır. Bu bankaların bir kısmı İstanbul'da ama çoğunluğu Anadolu'da kurulmuştur[71].

Sonuç

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de başlayıp XIX. yüzyılda Batı Avrupa'nın neredeyse tamamına yayılan Sanayi Devriminin Osmanlı devletinin sanayi politikalarını nasıl etkilediği incelenmiştir. Bilindiği üzere, XIX. yüzyıl Osmanlının en zor yüzyılı olmuştur. Çünkü, uluslararası konjonktür her geçen yıl Osmanlı Devleti'nin aleyhine işlemeye başlamış; Avrupa'da sömürgeci devletler asırlardır sağladıkları ticari sermaye birikimini sanayi üretimine dönüştürmeye başlamış, böylece kol gücü ile çok küçük ölçekte üretime devam eden Osmanlı Devleti gibi ülkelerin bu devletlerle rekabet edebilme şansları hızla azalmış buna karşılık içeride bu gelişmelere ayak uydurabilecek fiziki ve beşeri dinamikler yeterli olmadığı için, büyük bir coğrafyaya yayılmış olan hükümranlık hakkının sürdürülmesi giderek imkansız hale gelmeye başlamıştır.

Asırlar boyu ekonomiyi ayakta tutan iki önemli sektör olan tarım ve belli meslek gruplarının gerçekleştirdiği küçük ölçekli imalat ve ticaret sektörleri iç ve dış dinamiklerin zorlaması sonucu eski güçlerini hızla yitirmeye başlamıştır. Diğer taraftan, sanayileşme uğruna şirketleşmeler, uluslararası fuarlar düzenleme, sanayi mektepleri açma ve demiryolu ağını kurma gibi önemli politikalar geliştirilmiş ve büyük yatırım kararları alınmış olsa da iç ve dış şartlar bu konuda rekabetçi bir durumun oluşmasına izin vermemiştir. Bu şartlar arasında özellikle kamu maliyesindeki finansman sorunlarını, ülkede sermaye birikiminin ve kalifiye eleman yetersizliği nedeniyle artan sınai yatırımların dışa bağımlılığı daha da artırmış olmasını, Batılı devletlere tanınan zamansız ve ölçüsüz imtiyazları, içerideki azınlık sermayesinin milli menfaatleri göz ardı etmesini, fabrikaların sadece İstanbul, Bursa ve İzmir civarında yoğunlaşmasını, devlet ve topluma hâkim olan tutucu iktisadi zihniyetin varlığını ve nihayet Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesini engelleme gayretlerini özellikle belirtmek gerekir.

Çalışmadan elde edilen önemli sonuçlardan biri, bazı çevrelerce iddia edildiği gibi Osmanlı yöneticilerinin Sanayi Devrimini anlamamış ya da önem-

71 Ekrem Erdem; *Para Banka ve Finansal Sistem*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2014, s.241-242.

sememiş ve bu yönde gerekli politikaları üretmemiş olduklarına dair kanaatin doğru olmadığıdır. Tam aksine, meselenin farkında olmuşlar ve gerekli görülen pek çok tedbiri de almışlardır. Ancak, sürekli savaşlarla toprakları koruma gayreti ve bunun ekonomiye ve yönetim kademesine verdiği ağır tahribat ve isabetsiz yatırım kararları ile iç ve dış fırsatçı unsurların bu zafiyeti kendi çıkarlarına dönüştürme gayretleri, geliştirilen politikaların beklenen sonucu vermesini engellemiştir.

Bir diğer sonuç ise, Tanzimat sonrası dönemde kendi özel hukuklarını elde eden azınlık unsurların, ellerindeki sermaye ve teşebbüs gücünü devletin ve toplumun ortak menfaatleri yerine daha ziyade yabancı ortaklarıyla birlikte kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları, ekonominin daha da kötüleşmesine ve sanayi politikalarının işlevsizleştirilmesine katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla, asırlarca birlikte yaşamış grupların ortak çıkar yerine kendi çıkarlarına odaklanıp, ülkeleri aleyhine politika takip eden dış dinamiklerle birlikte hareket etmeleri, Osmanlı Devleti ve toplumu için büyük bir talihsizlik olmuştur.

XIX. yüzyıl Osmanlı sanayileşmesi ve beraberindeki gelişmeler iktisat tarihi disiplini içerisinde ayrıntılı olarak incelenmiş olmasına rağmen bu dönem bugüne dek işletmecilik/yönetim disiplini gözlüğüyle ele alınmamıştır. İşletmecilik ve yönetim tarihimize ait mevcut yazına bakıldığında, her ne kadar bu alana dair sınırlı bir birikim olsa da büyük ölçüde cumhuriyet dönemine odaklandığı ve Osmanlı dönemine bigâne kaldığı söylenebilir.

Osmanlı'nın son dönemine, XIX yüzyıla, bakıldığında dahi cumhuriyet dönemi işletmecilik/yönetim düşüncesini etkileyecek birçok gelişmenin varlığından bahsedilebilir. Osmanlı sanayileşme sürecinde hız kazanan devlete ait fabrikaların kurulması, bunun beraberinde fabrikalara personel sağlamak adına sanayi mekteplerinin kurulması, kurulan fabrikaların işletilmesi için yabancı mühendislerin/yöneticilerin getirilmesi gibi gelişmeler Türkiye bağlamında modern işletmecilik ve yönetim anlayışının ortaya çıkısına zemin hazırlamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

A.DVNSN.ZA.d. No:1

BOA, C.A.T. 46667, 1796

BOA, A.MKT.NZD.74.48;

BOA, MTV.15/7

A.MKT.MVL.73/22;

İ.DH.00628.043672.001.001

İ.D.H, 497/ 33809-2

İ.M.M.S, 33/ 1364-5

Basılı Eserler

BALCI, Ramazan - SIRMA, İbrahim, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri,* İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2012

BAYTOP Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları,* Abdi İbrahim İlaç Sanayii, Sinangin Matbaası, İstanbul, 2000

BEAUD, Michel, *A History of Capitalism 1500-1980,* Monthly Review Press, New York, 1983

BOZDEMİR, Mustafa *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız,* İstanbul Ziraat odası yayınları, İstanbul, 2011.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970

ELMACI, İrfan, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Teknoloji Tarihi* (İlaç, Gübre, Petrol Teknolojileri), Orion, Ankara, 2015

ENGİN, Vahdettin, *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü,* İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011.

ERDEM, Ekrem, *Para Banka ve Finansal Sistem*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2014

KAZGAN, Gülten, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999

KAZGAN, Haydar - ATEŞ, Toktamış - KORALTAN, Murat, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, 2. Cilt: Cumhuriyet'ten Günümüze, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, 1999

KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri*, I. Cilt, Orion Yayınevi, Ankara, 2005,

KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri*, II. Cilt, Orion Yayınevi, Ankara, 2006

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri" *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1920), Ankara, 1980

KOLAY, Arif – HIZAL, Dündar - DURAK Burkay - ARSLAN Murat, *İlan-ı Ticaret,* İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011

KÜTÜKOĞLU, Mübühat S., "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,* C.1, İstanbul, 1994.

MAZAK, Mehmet, *Türkiye'nin ve İstanbul'un Asırlık Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2013

MURPHEY, Rhoads, *Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalara Yeni Görüşler*, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992

ÖNSOY, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988

ÖZBAY, Rahmi Deniz - BÜLBÜL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Teknoloji Transfer Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı", *Tülin Aren Armağanı*,

Pamuk Yayıncılık, İstanbul, 2009

PAMUK, Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti,* DİE (TÜİK) Yayını, Ankara, 1995

QUATAERT, Donald ve Zürcher, Erik Jan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950*, İletişim, İstanbul, 2011

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü,* İletişim, İstanbul, 2011

QUATAERT,, Donald, "19. Yüzyıl'a Genel Bakış", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* C.2, İstanbul, 2004

SKOUSEN, Mark, *The Making of Modern Economics: The Lives and Ideas of the Great Thinkers,* M.E. Sharpe, New York, 2001

ŞİŞMAN, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004

TABAKOĞLU, Ahmet, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi" *Genel Türk Tarihi,* c.7, Ankara, 2002

UNAT, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İ.Ü.CTF (Cerrahpaşa Tıp Fakültesi) Yayınları, İstanbul, 1970

ÜLGENER, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası,* Derin Yayınları, İstanbul, 2006

Süreli Yayınlar

BULUŞ Abdülkadir, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar bir İngiliz Kadının Gözlemleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, Denizli, 2012

BULUŞ, Abdülkadir - ARICIOĞLU, Atilla, "Başkaları AracılığIyla İş Gördürmeye İlişkin Tarihsel Bir Örneklem: Hereke Fabrikası'nda Yönetim ve Örgütlenme Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 14, 2005, Konya

CLARK, Edward C.; "Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 5, pp. London, 2000

ERDEM, Ekrem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, 56, İstanbul, 2006

ERDEM, Ekrem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 48, Temmuz-Aralık 2016

ERDEM, Ekrem; "İslam ve Piyasa Üzerine Düşünceler", *İslam ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu*, 25-27 Kasım 2005, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2008

KURT, Mustafa - ÇAKIR, Baki – DEMİR, Kemal, "Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar", *IUJSB* 45, Special Issue/Özel Sayı, İstanbul, 2016

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 28(46), Ankara, 2009

ŞENER, Sefer, "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), İzmir, 2007

Extended Abstract

Ottoman leaders envisioned since the beginning of the 19th century that the empire would not be sustainable with the current economic structure. As a result, they tried to bring production practices started in Europe with the Industrial Revolution to the country. The road to wealth through Industrial Revolution involved mass production and opening sales to the world with free trade policies and tools. The increase in the industrial production increased nations' welfare level. England's share in the world trade was 12% in 1780 while it increased to 33% within 20 years. The Gross-Domestic Product per capita ranged below 1,000 dollars between 1100s and Industrial Revolution while it increased to 2,000 dollars in 1830, to 5,000 dollars in 1900. This new production model, which emerged in the West influenced the Ottoman Empire as well. Ottoman leaders could not put their industrial projects into practice easily due to lack of physical and human capital stock, and lack of enterprise strength although they understood the importance of Industrial Revolution.

Starting in the III. Selim period, factories were established to provide for the needs of soldiers. Most of these factories could not sustain their operations for a long time as they did not make products appropriate for free market. On the other hand, domestic customs and imported products were other factors hindering the improvement of national industry.

Textile and ready-to-wear were at the forefront in the industrialization of Ottoman Empire as it was in England. 14 textile factories were established in the 19th century and some of these factories continued until the Republic Era. As time went by, corporatization operations emerged. 95 companies were established between 1849 and 1910, and 31 of these companies operated in mine, public services and industry, 28 were in transportation, 17 in banking and insurance, and 12 in trade fields. As the Muslim-Turk population did not have sufficient capital stock to establish companies, managers of the companies consisted mostly of foreign capital owners.

In 1863, The Commission for Industrial Improvement was established to incentivize corporatization of Muslim-Turk population. The commission was tasked with incentivizing industry by opening exhibits, establishing artisan companies, and opening engineering schools. As a result of the efforts of the commission, companies were founded in 6 artisan groups: goldsmiths & silversmiths, tanners, saddlers, cloth merchants, metal workers, and ironsmiths.

While the number of companies co-founded by foreign capital or foreign non-Muslims in the 19th century was high, a majority of the companies after 1908 were established by Muslum-Turks. There are 74 companies that were established between 1777-1910 and still continue their operations today. One of the incentives for the private sector was to make sure manufacturers attended national and international exhibits. Manufacturers who attended the exhibits in London in 1851, Paris in 1855, and Istanbul in 1863 promoted their products, which widened the horizon and increased professional knowledge of craftsmen and artisans.

It was highly imprtant to deliver products to consumers in a good condition and timely manner. This could only be done with the improvement of transportation conditions. An 1179 km-long railway was built in Rumelia by 1875. As the railway networks were completed, there was a significant increase in exports.

Foreign qualified employees played an important role in the industrialization activities. These employees consisted of engineers and technicians. Also, managers were being transferred. Ottoman subjects who were non-Muslims were the liasions in bringing foreign experts in. Ohannes Dadyan from the Dadyan family that managed Ottoman powder mills since the III. Selim period, and head blaster (Barutçubaşı Hoca) Avanes (Ohannes) are among these subjects. Not only the state benefited from foreign experts, but also private sector entrepreneurs benefited from them as well. A group of industrialists in Bursa assigned managers from Italy and France for their factories in 1840. It is seen that these foreign experts demanded high salaries for that time and guaranteed these salaries with long term contracts.

One of the ways to provide technical workers in those years was to send students to other countries. Students between 1834 and 1836 were sent to London, Paris, and Vienna to be later on employed in munitions factory (Tophane-i Amire), and factories operating under it such as powder mill, cartridge factory, and foundry.

Some improvements were made in industrialization during the 19th century with these efforts. However, compared to Europe, the Ottoman industry was still behind. The reasons for this include lack of people with the capital stock sufficient to make big investments, industrial investments taking place in big cities such as Istanbul, Izmir, Bursa, and Izmit, not being able to distribute these investments around the nation, and the state's protective economy concept.